

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”**

ЗАБУДКОВА ОЛЬГА АНДРІЇВНА

УДК 334.754(470+571)"18/19"

**СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИНДИКАТІВ
У ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Старобільськ – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України (м. Старобільськ).

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Климов Анатолій Олексійович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Священко Зінаїда Василівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання;

кандидат історичних наук
Пасічна Юлія Григорівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
фахівець I категорії відділу аспірантури.

Захист відбудеться 14 грудня 2018 р. о 9.30 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради К 29.053.06 ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” за адресою: 93400, Луганська обл., м. Сєверодонецьк, вул. Лисичанська, 1, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1).

Автореферат розіслано „_____” _____ 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. О. Вовк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Процес фінансово-економічної глобалізації, який є безумовною ознакою сучасного етапу формування постіндустріального суспільства, своїм корінням сягає кінця XIX – початку XX ст., того періоду, коли відбувалося формування світового ринку. У цей час панівне становище в господарстві всіх розвинених країн посідає така форма організації виробництва та капіталу, як монополія – угода кількох підприємств про спільні дії щодо обмеження конкуренції. Поступово монополії виходили за межі національних економік, перетворюючись на глобальні корпорації, що поєднували не лише економічну, а й політичну владу. Для розуміння сучасних проблем нашого суспільства актуальним стає з'ясування витоків, розвитку та впливу монополістичних об'єднань і на світовому ринку, і в межах окремих держав, що привертає увагу до вивчення цієї проблеми.

Виникнувши в провідних капіталістичних державах, монополістичні тенденції швидко поширилися й у країнах наздоганяючої модернізації, зокрема в Російській імперії. Уже на початку XX ст. тут функціонувало кілька промислових монополій переважно у вигляді синдикатів. З огляду на те, що на той час до складу Російської імперії входила більша частина територій України, зростає актуальність цієї проблеми для нашої країни. У сучасних умовах розбудови ринкової економіки забезпечення конкурентної боротьби та дієвого антимонопольного законодавства є важливими складниками її успішного просування на світовому ринку. Отже, вивчення та врахування історичного досвіду періоду формування монополістичних відносин у Російській імперії набуває особливого значення.

Зауважимо, що попередні спроби дослідити тему – це переважно розвідки радянської доби, які базувались на положеннях марксизму-ленінізму й основну увагу приділяли негативним проявам діяльності синдикатів, розглядаючи їх як прояв кризи капіталізму перед його неминучим падінням. Тож виникає потреба переглянути представлені в історіографії підходи щодо історії синдикованої промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Отже, актуальність дослідження зумовлено співзвучністю сьогоденним світовим і вітчизняним реаліям та необхідністю оновлення підходів до вивчення запропонованої теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексних програм Науково-дослідного центру імені В. Бейліса „Схід – Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємовідносин” (державна реєстрація № 0103U003602) та кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ) „Соціально-економічні проблеми розвитку України (кінець XIX – XX ст.)” (державна реєстрація № 0110U000393).

Об'єкт дослідження – розвиток промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – синдикати в промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. як основна форма монополістичних союзів. Під синдикатом розуміємо угоду підприємств однієї галузі, учасники якої реалізують вироблену

ними продукцію через спільну збутову контору або аналогічний орган, втрачаючи в такий спосіб комерційну самостійність. Метою такої угоди є домінування на ринку задля підвищення цін і отримання високих (монопольних) прибутків.

Мета дисертації полягає в з'ясуванні умов створення та функціонування синдикатів у промисловості Російської імперії, їхніх характерних рис і напрямів діяльності. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі **завдання**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, установити рівень її джерельного забезпечення, визначити й обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- розглянути загальні тенденції економічної модернізації Російської імперії з погляду передумов для виникнення монополістичних об'єднань;
- виокремити основні етапи монополізації промисловості імперії;
- проаналізувати організаційну структуру та характерні риси промислових синдикатів;
- визначити основні напрямки політики синдикатів у промисловості;
- розкрити особливості політики уряду та позицію суспільства щодо монополістичних об'єднань.

Хронологічні межі дослідження – кінець XIX – початок XX ст. Нижня межа зумовлена часом появи монополістичних тенденцій у промисловості протягом 1880-х рр., верхня – розпадом Російської імперії та націоналізацією промисловості більшовицькою владою, що призвело, крім іншого, до ліквідації монополістичних угод.

Географічні межі дослідження охоплюють усю територію Російської імперії, але основну увагу зосереджено на головних промислових районах – Центральному (Московська, Володимирська, Костромська, Рязанська, Ярославська, Тульська, Калужська, Нижньогородська та Тверська губернії), Петербурзькому (Санкт-Петербург та його околиці), Польському (Царство Польське у складі Російської імперії), Прибалтійському (Естляндська, Лівонська та Курляндська губернії), Бакинському (частина Бакинської губернії), Уральському (Пермська, В'ятська, Уфимська й Оренбурзька губернії), Південно-Західному (Волинська, Київська й Подільська губернії) та Південному (Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, а також частина Обл. Війська Донського), де переважно розташовувалися підприємства – учасники синдикатів.

Метою й завданнями роботи зумовлено використання системи загальнонаукових і спеціально-історичних **методів дослідження**. Загальнонаукові методи (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення та інші) дозволили окреслити загальне поле дослідження. Для вивчення окремих аспектів створення й діяльності промислових монополій застосовано спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний. Міждисциплінарний характер роботи зумовлює необхідність звернення до статистично-економічного методу, який дозволив простежити динаміку капіталістичного розвитку країни, розглянути вплив синдикатів на встановлення ринкових цін тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

уперше:

- здійснено комплексний аналіз синдикатів як окремої форми монополістичних об'єднань промисловості з погляду їхньої внутрішньої структури та основних напрямів діяльності;
- досліджено останній етап розвитку синдикатів протягом 1918 р.;
- спеціально висвітлено ставлення громадськості до монополістичних об'єднань;

подальшого розвитку набуло:

- висвітлення основних характеристик економічного становища Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. з погляду умов для створення й діяльності синдикатів;
- дослідження обставин заснування та функціонування монополістичних об'єднань у промисловості на різних етапах їхнього розвитку;
- фактологічне наповнення діяльності конкретних синдикатів на основі опублікованих і неопублікованих джерел, частину з яких уведено до наукового обігу вперше;
- вивчення генези політики державної влади щодо діяльності монополій у промисловості;

уточнено:

- приналежність підприємницьких союзів, що діяли в Російській імперії, до різних форм монополістичних об'єднань – синдикатів, картелів, трестів;
- дати заснування та ліквідації окремих монополістичних союзів;
- етапи створення й діяльності монополій наприкінці XIX – на початку XX ст. та їхню характеристику.

Особистий внесок здобувачки полягає в одноосібному розв'язанні малодослідженої у вітчизняній історіографії проблеми, що ґрунтується на особисто зібраних і проаналізованих авторкою матеріалах. Положення та висновки, сформульовані в дисертації, отримані дисертанткою особисто.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання його положень для подальшого вивчення дослідниками економічної історії Російської імперії загалом та України зокрема наприкінці XIX – на початку XX ст., створення узагальнювальних праць, методичних посібників і навчального забезпечення, а також у процесі викладання в закладах освіти різного рівня.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення змісту роботи на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, а також кафедри історії України ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. Окремі результати дослідження оприлюднено на вісьмох міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Восьма Міжнародна науково-практична інтернет-конференція „Сучасна Наука ХХІ століття” (2012), Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук” (Дніпро, 2012), VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2013” (Київ, 2013), Всеукраїнська наукова конференція „Освіта і наука в Україні” (Дніпро,

2013), Міжнародна науково-практична конференція „Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього” (Одеса, 2013), Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпро, 2015), Всеукраїнська наукова конференція „Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації” (Дніпро, 2016), Міжнародна науково-практична конференція „Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку” (Вінниця, 2016).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 16 публікаціях, з яких 7 надруковано у фахових виданнях України, 1 статтю представлено в зарубіжному виданні, 8 – тези доповідей на наукових конференціях різного рівня.

Структура дисертації зумовлена специфікою визначеної мети та завданнями дослідження. Робота містить перелік умовних скорочень, вступ, чотири розділи з дев'ятьма підрозділами, висновки, список використаних джерел та літератури (522 позиції), додаток. Обсяг рукопису становить 251 сторінку (з них 203 сторінки основного тексту).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет, а також хронологічні й географічні межі роботи, з'ясовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості щодо апробації дисертації, обґрунтовано її структуру.

У **першому розділі** – „**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження**” – проаналізовано ступінь опрацювання проблеми, джерельну базу дисертації, визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1.** „*Історіографічний аналіз проблеми*” виділено три періоди розвитку історіографії питання, відповідно до яких згруповано вивчену літературу.

Упродовж імперського періоду (кінець XIX – початок XX ст.) роботи мали не лише теоретичний, а й практичний характер – у них розглянуто синдикати з позиції економічного та правового регулювання їхньої діяльності (праці І. Глівіца, Й. Гольдштейна, С. Загорського, Л. Кафенгауза, О. Рафаловича, С. Фармаковського, П. Фоміна, І. Янжула та ін.¹). Цінність тогочасних розвідок полягає в тому, що їхні автори були свідками й безпосередніми учасниками всіх процесів. Незважаючи на те, що більшість таких робіт має описовий характер і відносно слабку джерельну базу, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми.

¹ Гливиц І. Б. Железная промышленность в России. СПб. : Тип. т-ва п./ф. „Электро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1911; Гольдштейн И. М. Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов? М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1913; Гольдштейн И. М. Синдикаты и тресты и современная экономическая политика. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912; Загорский С. О. Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях). СПб. : Типо-литограф. „Братья Ревинь”, 1914; Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : к вопросу о концентрации производства в России. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910; Рафалович А. Л. Промышленные синдикаты за границей и в России : их экон. и соц. значение. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904; Фармаковский С. П. К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. СПб. : Типо-литограф. „Якорь”, 1910; Фомин П. И. Синдикаты и тресты. Харьков : Союз, 1919; Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895.

Другий, радянський, період вивчення історії монополізації промисловості тривав протягом 1920-х – 1980-х рр. У його межах виділено три етапи. Протягом першого з них (1920-ті – середина 1950-х рр.) відбувається еволюція підходів до вивчення монополій від дорадянських традицій² до їх розуміння як одного із засобів зовнішнього управління економікою Російської імперії іноземним капіталом та прояву її напівколоніального характеру³.

На наступному етапі (середина 1950-х – середина 1970-х рр.) уявлення про слабкість монополізації та залежний характер імперії змінюється думкою про формування тут найвищої стадії капіталізму – імперіалізму, однією з головних ознак якого було панування монополій у промисловості⁴. Значну увагу приділяли взаємодії влади з монополістичними об'єднаннями та формуванню державно-монополістичного капіталізму⁵. У цей час було опубліковано кілька монографій, присвячених розвитку монополій⁶. Окремо відзначимо роботи істориків т. зв. „нового напрямку”, які закликали не переоцінювати ступінь розвитку капіталізму в Російській імперії та наголошували на його особливій рисі – багатокладності, існуванні поруч із розвиненою промисловістю феодально-кріпосницьких пережитків. Провідним представником „нового напрямку” був Й. Гіндін, чий ґрунтовні дослідження не втрачають популярності й у сучасній історичній науці⁷. На початку 1970-х рр. „новий напрям” зазнав гострої критики, а публікування праць його представників було обмежено.

Протягом третього етапу (середина 1970-х – 1980-ті рр.) дослідження з історії монополізації набувають комплексного характеру. Провідними спеціалістами в цій темі були В. Бовикін та В. Лаверичев, які послідовно відстоювали тезу про високий розвиток монополістичного капіталізму як одну з передумов соціалістичної революції⁸.

² Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России. Петроград, 1920.

³ Ванаг Н. Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны : опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России. Харьков : Пролетарий, 1930; Лященко П. И. История народного хозяйства РСФСР : в 3 т. К. : Політвидав УРСР, 1952. Т. 2 : Капіталізм.

⁴ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. : Госуд. изд-во полит. лит., 1955; Волобуев П. В. Из истории синдиката „Продуголь”. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 58. С. 107–144; Каменецкая И. М. Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности. *История СССР*. 1965. № 6. С. 110–121; Крузе Э. Э. Табачный и ниточный тресты (Из истории монополий в обрабатывающей промышленности России). *Из истории империализма в России*. Тр. ЛОИИ. Вып. 1. М.; Л., 1959. С. 57–84; Лаверичев В. Я. Монополистический капитал в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963; Нетесин Ю. Н. Синдикаты „Гвоздь” и „Проволока” (1903–1914 гг.). *Ист. зап.* М., 1961. Т. 70. С. 113–146; Цукерник А. Л. Из истории синдиката „Кровля”. *Ист. зап.* М., 1955. Т. 52. С. 112–141.

⁵ Волобуев П. В. О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г. (март – октябрь). *Вопр. истории*. 1959. № 9. С. 44–63; Крушина Т. Д. К вопросу о взаимоотношениях царского правительства с монополиями. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 57. С. 144–184.

⁶ Лившин Я. И. Монополии в экономике России. М. : Наука, 1961; Цукерник А. Л. Синдикат „Продамет” : ист.-экон. очерк. 1902 – июль 1914 г. М. : Соцэкгиз, 1959; Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. М. : Изд-во АН СССР, 1953.

⁷ Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). М. : Госфиниздат, 1960; Його ж. Государственный капитализм России до монополистического периода. *Вопр. истории*. 1964. № 9. С. 72–95; Його ж. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий. *Об особенностях империализма в России : сб. науч. ст.* М., 1963. С. 86–124.

⁸ Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967; Його ж. Формирование финансового капитала в России. М. : Наука, 1984; Лаверичев В. Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России. М. : Наука, 1988; Його ж. Государство и монополии в дореволюционной России. М. : Мысль, 1982; Його ж. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. М. : Мысль, 1974.

Безсумнівним досягненням радянської історичної науки було введення до наукового обігу великого масиву історичних джерел з історії монополізації промисловості. Крім того, саме в цих роботах відбулося становлення власне історичного аналізу проблеми. Проте її висвітлення виключно з позицій класового підходу та марксистсько-ленінської ідеології викликають необхідність критичного аналізу цього доробку.

Сучасна історіографія, яка репрезентує третій етап в історії опрацювання проблеми розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії, позначена прагненням істориків об'єктивно висвітлити роль підприємців в економічному й суспільному житті. Однак проблеми монополізації в Російській імперії не стали предметом спеціального вивчення українських істориків, їх висвітлювали лише в поодиноких розвідках⁹ або в комплексних працях, присвячених соціально-економічній історії України кінця XIX – початку XX ст.¹⁰

Іноземна історіографія представлена переважно роботами сучасних вчених Російської Федерації, де проблема монополізації промисловості також залишилася в полі зору невеликої кількості істориків¹¹. Щодо дослідників з інших країн, то процеси монополізації промисловості Російської імперії у своїх роботах зачіпали О. Гершенкрон, П. Грегори, Л. Кехен, А. Мілворт та С. Соул, Дж. МакКей, Т. Оуен¹².

Отже, аналіз історіографії кінця XIX – початку XXI ст. разом з наявністю значної кількості праць з історії монополізації промисловості засвідчив деяку фрагментарність вивчення синдикатів як окремої форми монополій у Російській імперії, що зумовлює важливість їх подальшого дослідження.

У підрозділі 1.2. „Джерельна база дослідження” проаналізовано залучені до розкриття теми опубліковані й неопубліковані матеріали. Специфіка діяльності синдикатів у Російській імперії зумовлює деякі труднощі в їх вивченні, оскільки через фактичну заборону більшість союзів діяла неофіційно, не залишивши по собі значних документальних комплексів. Залучені до дисертації джерела умовно

⁹ Маслов А. О. Деякі питання синдикування української промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України* : міжвід. зб. наук. пр. К., 2010. Вип. 37–38. С. 170–179; Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. : Історія та археологія*. 2015. Т. 23. Вип. 23. С. 81–92.

¹⁰ Жиленкова І. М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2016; Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины. Самара : Изд-во Самар. ун-та, 1992; Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004; Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010; Щербініна О. В. Іноземний капітал. Донецьк : Донбас, 2000.

¹¹ Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность к началу XX века. М. : Индрик, 2008; Сапоговская Л. В. Горнозаводская промышленность Урала на рубеже XIX–XX веков (к характеристике процессов монополизации). Екатеринбург : Банк культурной информации, 1993; Сорокин А. Монополизация российской угольной промышленности. *Экономическая история : ежегодник. 1999*. М., 1999. С. 262–288; Фельдман М. А. О противоречиях в оценке процесса монополизации в России начала XX в. *Вопр. истории*. 2003. № 9. С. 108–117.

¹² Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. М. : Изд. дом „Дело”, 2015; Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. М. : РОССПЭН, 2003; Kochan L. *Russia in revolution 1890–1918 : reader in modern European history*. New York, 1966; McKay J. P. *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913*. Chicago; London : University of Chicago Press, 1970; Milward A. S., Saul S. B. *The Development of the Economics of Continental Europe. 1850–1914*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977; Owen T. *The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy*. Cambridge, 1991.

об'єднано в такі групи: 1) нормативно-правові акти; 2) діловодна документація; 3) періодичні видання; 4) статистично-довідкові та звітні матеріали; 5) мемуари та спогади.

Російська імперія не мала спеціальної *нормативно-правової бази*, що нормувала діяльність монополістичних союзів. Формально їх було заборонено положеннями „Уложення про покарання кримінальні та виправні” (1845), але монополії знаходили можливість легалізуватися через дозволені форми об'єднань і діяли, керуючись їхньою нормативно-правовою базою. Переважну більшість юридичних актів, які регулювали діяльність синдикатів і галузей промисловості, де вони виникали, вміщено у „Своде законов Российской империи”.

Друга група джерел представлена *діловодною документацією* синдикатів, а також пов'язаних з ними установ. Такі джерела дозволяють вивчити внутрішню структуру та принципи діяльності цих монополістичних союзів. На сьогодні частину документів цієї групи опубліковано, інша зберігається в архівних фондах. Основна ж маса матеріалів діловодства монополій не дійшла до нашого часу, оскільки їх знищили або вивезли представники синдикатів ще за їх існування, а також протягом революційних подій та націоналізації.

Значний масив документації з історії синдикування зберігається в Російському державному історичному архіві в місті Санкт-Петербург Російської Федерації, зокрема документація синдикатів „Продамет”, „Продвагон”, „Цвях”, „Мідь”, а також діловодство урядових установ щодо їхньої діяльності. В архівах України документи розпорошені по фондах підприємств, які свого часу входили до складу синдикатів або були їх клієнтами. Оскільки більшість синдикатів діяла у важкій промисловості, варто відзначити Державні архіви Донецької, Луганської та Харківської областей, які зберігають фонди таких підприємств-контрагентів. Особливо цінними є документи фонду Р-1 (Відкрите акціонерне товариство „Холдингова Компанія «Луганськтепловоз»”) Державного архіву Луганської області (м. Луганськ), що зберігає інформацію про діяльність синдикатів протягом 1918 р. у складі Української Держави.

Інформацію про відносини монополій і влади надають фонди державних установ, громадських організацій і земств, що містяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Держархіві Харківської області.

Крім того, значний масив діловодної документації синдикатів опубліковано в спеціальних збірках: „Монополии в металлургической промышленности России, 1900–1917” (1963), „Документы по истории монополистического капитализма в России” (1959), „Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции” (1957), „Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1873–1914” (1961–1973). Документи, уміщені в збірках, висвітлюють широке коло питань стосовно створення й діяльності промислових синдикатів.

Третя група джерел – це *періодичні видання*, загальні та галузеві. В умовах недостатньої збереженості архівних матеріалів саме матеріали преси дозволяють деякою мірою заповнити прогалини втраченої діловодної документації. Використана в дослідженні галузева преса представлена переважно журналами, що

їх видавали представницькі організації підприємців („Промышленность и торговля”, „Южно-русский горный листок”, „Горно-заводской листок”, „Горно-заводское дело”, „Торгово-промышленный юг”, „Вестник сахарной промышленности”). Найдокладнішу серед приватних газет інформацію про монополістичні союзи всієї імперії давала московська газета „Коммерсант”, що виходила з 1909 р. Прослідкувати, як змінювалася політика влади щодо монополістичних об’єднань, можна за матеріалами урядових друкованих органів („Вестник финансов, промышленности и торговли”, „Торгово-промышленная газета”). Містили інформацію про діяльність синдикатів і загальні видання („Русские ведомости”, „Южный край”, „Новое время”, „Речь”), які відображали настрої населення щодо монополій.

Статистично-довідкові та звітні матеріали дають загальну характеристику промисловості Російської імперії. Це передусім статистичні збірки, які публікували чиновники Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ, а також Рада З’їздів представників промисловості та торгівлі („Народное хозяйство в 1913 году: финансово-экономический ежегодник”, „Статистический ежегодник на 1914 г.”, „Статистический ежегодник России”).

Під час дослідження було залучено роботи *мемуарного* характеру. Особливу цікавість викликають спогади міністра фінансів Російської імперії С. Вітте, які дозволяють відчувати атмосферу часу та окремі аспекти впровадження тієї чи тієї урядової ініціативи щодо промисловості. Більш прикладний характер мають спогади чиновників і спеціалістів, які безпосередньо контактували з промисловими монополіями (І. Янжул, О. Фенін, В. Ауэрбах, В. Гурко)¹³.

Отже, комплексне вивчення наведених груп джерел дозволило здійснити конкретно-історичне дослідження проблеми створення та діяльності синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., досягти мети та виконати поставлені завдання.

У підрозділі 1.3. „*Методологічні засади дослідження*” розглянуто принципи, підходи та методи вивчення історії створення й розвитку промислових синдикатів Російської імперії. У процесі виконання дослідження було застосовано системний і комплексний підходи, реалізовані шляхом використання принципів історизму, науковості та об’єктивності у висвітленні історичних подій, а також загальнонаукових (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення та ін.) і спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та історико-системний) методів. Для чіткого оперування поняттями було уточнено основні дефініції, зокрема, визначення синдикату та монополії. Використання названих принципів і методів дозволило реалізувати мету й завдання дослідження та встановити причини, основні етапи створення й характерні риси

¹³ Ауэрбах В. А. Революционное общество по личным воспоминаниям. *Архив русской революции*. Берлин, 1921–1937. Т. 16. 1925. С. 49–99; Витте С. Ю. Воспоминания : в 3 т. М. : Соцэргиз, 1960; Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. *Архив русской революции*. Берлин: Слово, 1921–1937. Т. 15. 1924. С. 5–84; Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906). Прага : Рус. ин-т в Праге, 1938; Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. СПб. : Тип. т-ва п. ф. Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1910.

структури та діяльності синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Другий розділ – „Монополістичні тенденції в промисловості Російської імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст.” – присвячено аналізу економічних передумов монополізації промисловості Російської імперії та її основних етапів.

У підрозділі 2.1. *„Економічна модернізація та передумови монополізації”* з’ясовано, що наприкінці XIX ст. у розвитку провідних капіталістичних країн набуває поширення тенденція до монополізації промисловості, яка проявляється й у Російській імперії. Фактично ці процеси збіглися в часі з економічною модернізацією імперії, що відбувалася в умовах прискореної індустріалізації, здійснюваної за ініціативи та під безпосереднім контролем держави. Її основним заходом стала політика заступництва промисловості, передусім за допомогою митного протекціонізму та залучення іноземних інвестицій. Це дозволило здійснити швидкий ривок у напрямку осучаснення промисловості. Разом з тим, збереження старої політичної системи спричиняло дуалістичний характер економічного розвитку – поряд з тенденцією до капіталістичної модернізації існували елементи феодального устрою. Загалом капіталізм у Російській імперії не прийняв до кінця типової для капіталізму вільної конкуренції форм, у яких він склався після промислового перевороту в інших капіталістичних країнах, що вплинуло й на розвиток новітніх тенденцій в економіці, зокрема, монополізації промисловості.

У цей час Російська імперія являла собою по суті конгломерат економічних районів, кожен з яких мав власну спеціалізацію, що увиразнювало їхній нерівномірний розвиток. Це було зумовлено як колосальними розмірами країни, так і слабкістю транспортної інфраструктури. Саме тому капіталістична модернізація мала локальний і фрагментарний характер. Іншим чинником, що сприяв нерівномірному розвитку різних районів, було залучення іноземних інвестицій здебільшого до важкої промисловості. Разом з ними зацікавлені іноземні банки (переважно французькі та бельгійські) приносили в ці галузі досвід створення монополій. Усе це призвело до поширення монополій головним чином у Петербурзькому, Бакинському, Південному та Польському промислових районах.

Якщо перші спроби монополізації припали на останні десятиліття XIX ст., то каталізатором цього процесу стала світова криза 1900–1903 рр., яка вкрай загострила конкуренцію, насамперед у паливній і металургійній галузях. Крім того, криза пришвидшила процеси концентрації виробництва й капіталу. На той час процеси монополізації інтенсифікувалися також за рахунок посилення впливу банків на промисловість шляхом формування фінансового капіталу, хоча цей процес і не завершився.

У підрозділі 2.2 *„Основні етапи монополізації промисловості”* зазначено, що процес розвитку монополістичного капіталу в Російській імперії пройшов кілька етапів, які переважно збігаються з фазами економічного циклу. На першому (1880–1890 рр.) монополістичні угоди укладали переважно у важкій промисловості. Створення синдикатів було викликано наявністю незначної кількості нових великих підприємств та концентрованою збутом у вигляді державних замовлень. Перші угоди

у вигляді картелів зберігали за учасниками повну самостійність, що спричиняло їхню нестійкість і розпад з початком кризи. Поштовхом до створення монополій на другому етапі стала криза 1900–1903 рр. і подальша депресія. У цей час набувають поширення союзи у формі синдикатів. Саме на початку цього періоду було засновано найпотужніші з них: „Продамет”, „Продвугілля”, „Продвагон”, „Покрівля” та ін. На наступному етапі, протягом передвоєнного економічного піднесення (1908–1914 рр.), складається біль-менш стійка система синдикатських союзів при збереженні значної кількості картельних угод. У цей час синдикати панували в металургії, транспортному машинобудуванні й паливній промисловості, натомість у металообробці, легкій і харчовій промисловості їхній вплив був обмеженим. Активізація процесів комбінування в промисловості створює умови для трестування, але більшість відомих його спроб виявляються невдалими. У часи Першої світової війни, з початком нового етапу, майже всі синдикати були зайняті виключно роботою на державну оборону. По суті з приватних промислових союзів вони перетворилися на організації державного значення, виробничі функції яких контролювала влада. Більш чіткою стає тенденція до створення трестів і концернів, хоча до падіння Російської імперії вони продовжували існувати радше як винятки. На останньому етапі (1917–1918 рр.) синдикати намагалися пристосуватися до нових умов діяльності. Після Жовтневого перевороту в Петрограді більшість з них припиняє свою діяльність, однак окремі союзи продовжили працювати на територіях, не контрольованих більшовиками, зокрема в Українській Державі, але з установленням радянської влади їх ліквідували й тут.

Отже, у Російській імперії переважали збутові монополії – картелі й синдикати. Перші були поширені в галузях з сильною конкуренцією, їх створювали без прямої підтримки або з мінімальним втручанням уряду, і вони працювали на широкий ринок. Натомість у галузях, які випускали переважно уніфіковані вироби та обслуговували великих споживачів, оптимальною формою монополій ставали синдикати. Більшість з них були характерними для важкої промисловості та виявилися найстійкішими, ставши основою монополістичного капіталізму в Російській імперії.

Третій розділ – „Організація та напрямки діяльності промислових синдикатів” – розкриває особливості організаційної структури та основні напрямки політики синдикатів.

У підрозділі 3.1. *„Організаційна структура та характерні риси синдикату”* показано, що провідною формою монополій у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. були синдикати. Вони здійснювали операції зі збуту договірних виробів через спільну контору для продажу, що виконувала на ринку функцію посередника між підприємствами та клієнтами. Для набуття офіційного статусу й укладання договорів від свого імені синдикат мав отримати статус юридичної особи, що ускладнювалося фактичною заборонаю їхньої діяльності згідно із законодавством імперії. Найбільш зручною та поширеною формою легалізації синдикату було функціонування як торгової акціонерної компанії, яка отримувала виключне право реалізації певного товару учасників синдикату на комісійних засадах.

Основою діяльності синдикату була система контрагентських договорів, які визначали частки (квоти) підприємств в угоді, а також інші умови діяльності союзу. Крім того, вони могли мати доповнення, де визначали особливі умови для окремих учасників угоди. Оскільки угоди укладали окремо на кожен різновид продукції, а не на весь асортимент загалом, кожна фірма могла брати участь у кількох збутових союзах одночасно.

Згідно з договором вищим органом управління синдикату була рада або правління, інколи – збори контрагентів. Рада здійснювала загальне керівництво та організувала стабільну роботу угоди. Як виконавчий орган обирали одного чи кількох управляючих або директорів. Протягом передвоєнного піднесення для пристосування до нової кон'юнктури на ринку відбувався перерозподіл повноважень від перших до других, що часто супроводжувалося конфліктами всередині союзу.

Центральним складником структури синдикату була контора з продажу. Зазвичай вона мала кілька підрозділів (секретаріат, бухгалтерія, торговий і статистичний відділи тощо), які, власне, і організували збут та облік продукції. Великі синдикати, окрім центральної, мали систему регіональних контор, наприклад, у „Продаметі” напередодні війни було 12 представництв у великих містах імперії. Деякі синдикати замість того, щоб створювати власну контору, передавали право реалізації продукції вже існуючій торговельній фірмі („Мідь”, „Трубопродаж”) або банку („РОСТ”).

Значне поширення саме синдикатської форми монополій у Російській імперії було зумовлено низкою чинників. Синдикати були поширеними в галузях з однорідною продукцією (металургійній, добувній). Крім того, норма торгового прибутку в імперії Романових значно перевищувала норму прибутку в промисловості, тому промисловці прагнули скоротити торговельні витрати, самостійно реалізуючи продукцію, та вступали в протистояння з торговими фірмами, спонукаючи їх до співпраці.

Важливою характеристикою синдикатів було їхнє географічне розміщення. Більшість відомих монополій являли собою місцеві угоди, що впливали на незначній території. Частина з них переростала в загальнодержавні синдикати („Продвугілля”, „Продамет”, „Продаруд”), об'єднуючи підприємства різних районів і впливаючи на ціни на внутрішньому ринку. Відомі також кілька спроб участі окремих фірм у міжнародних монополістичних союзах, які переважно виявилися невдалими, засвідчивши неконкурентоспроможність Російської імперії на світовому ринку промислових товарів.

У підрозділі 3.2. „Основні напрямки політики синдикатів” встановлено, що політика синдикатів була спрямована на посилення їхніх позицій на ринку та збільшення прибутків контрагентів. Її здійснювали в трьох напрямках: на утримання існуючих і залучення нових учасників, боротьбу з конкурентами та взаємодію з покупцями. Першочерговим завданням було залучення до угоди нових та запобігання виходу з неї діючих учасників, що часто забезпечували примушенням до угоди, хоча головним чинником тут завжди залишався стан ринку.

Політика всередині синдикату мала на меті збереження балансу між учасниками угоди задля унеможливлення порушень угоди та виходу з неї. Для цього

застосовували жорсткі методи контролю за виконанням договору з можливістю перевіряти документацію та стан виробництва контрагентів, а також накладати штрафи за виявлені порушення. Незважаючи на це, такі порушення були систематичними, особливо під час збільшення попиту на ринку. Інколи конфлікти всередині союзів доходили до судових розглядів, які використовували як засіб посилення впливу в угоді (позови проти „Продвугілля” в 1911 р.). Найгострішими були суперечки через розподіл квот, одним із засобів владнання яких була сплата премій і надання особливих умов виробництва незадоволеним. Головною причиною конфліктів було те, що синдикатська форма монополії сама по собі закладала умови для збереження конкуренції між контрагентами, оскільки не ліквідувала особливості умов виробництва на різних підприємствах. Саме тому синдикування не зупиняло технічну модернізацію заводів, яка зумовлювала збільшення прибутків виключно його власника. Разом з тим, вплив синдикатів на виробництво був опосередкованим – за допомогою системи квот зі штрафами через їх перебільшення, а також виплати премій за обмеження виробництва. Значно рідше йшлося про консервацію окремих підприємств. Загалом різниця між виробничою спроможністю заводів і фактичним виробництвом, яку часто закидали синдикатам, була зумовлена низкою взаємодоповнюючих факторів (зокрема малою ємністю ринку), де політика монополій була лише одним зі складників.

Навіть у найбільш монополізованих галузях конкуренцію синдикатам завжди створювали потужні підприємства-аутсайтери. Головною метою монополій на цьому напрямку діяльності було створення умов для їх ослаблення та залучення до угоди. Методи синдикатів були різноманітними – від сплати компенсацій за припинення або обмеження виробництва та угод з торговцями щодо збільшення цін на продукцію конкурентів до прямого тиску, бойкоту тощо. Найпоширенішою була практика „бойових” цін, що передбачала їх зниження для районів, де діяли конкуренти. Саме в такий спосіб у 1909 р. „Продамет” зміг витиснути „Покрівлю” з її традиційних ринків.

Основним же об’єктом політики синдикатів були покупці, у цьому випадку її проявом було встановлення максимальних ринкових цін, але значення синдикатів тут часто не було визначальним, оскільки на їхній розмір впливала низка чинників: стан ринку, розташування заводу контрагента, характер покупця, обсяги замовлення тощо. Саме здатність впливати на ціни та отримувати підвищений прибуток визначала наявність монопольного становища синдикату на ринку. Згідно з цим показником впливові напередодні Першої світової війни синдикати („Продвугілля”, „Покрівля”) втратили монопольне значення, інші ж („Продамет”) позбулися такого становища протягом війни, коли контроль за встановленням цін перейшов до держави.

Четвертий розділ – „Ставлення влади та суспільства до синдикованої промисловості” – містить аналіз політики влади щодо монополістичних об’єднань та ставлення до діяльності синдикатів суспільства.

У підрозділі 4.1. „Політика уряду щодо монополістичних об’єднань” зазначено, що позиція уряду Російської імперії щодо промислових синдикатів не була незмінною, а підкорювалася конкретним інтересам держави в той чи той проміжок часу. На першому етапі (1880-ті – 1892 р.) уряд убачав у монополіях засіб

підтримки промисловості, тому всіляко сприяв їх створенню. Протягом 1892–1900 рр. уряд виступав проти тих угод, що зачіпали його інтереси під час виконання державних замовлень, продовжуючи підтримувати ті, діяльність яких не шкодила інтересам влади. Під час кризи та депресії (1900–1908 рр.) саме у створенні синдикатів влада вбачала найбільш дієвий спосіб їх подолання, тому активно закликала до монополізації. Ця політика змінюється напередодні й на початку війни (1908–1915 рр.), коли уряд починає лавірувати між інтересами промисловців і поміщиків, поступово посилюючи тиск на монополії. Функціонування ж синдикатів в умовах воєнної економіки (1915–1918 рр.) зумовило поступовий перехід їхньої системи розподілу під контроль держави. Тож синдикати мали підтримку тільки тоді, коли їхні інтереси збігалися з державними, однак і в цьому випадку уряд завжди мав засіб тиску у вигляді архаїчного антимонопольного законодавства та концентрації попиту на продукцію найбільших синдикатів у своїх руках. Влада контролювала всі важелі економічного впливу, застосовуючи їх, якщо синдикати загрожували виходом з-під контролю чи порушенням інтересів панівної верстви населення – великих землевласників.

У підрозділі 4.2. „Позиція суспільства стосовно промислових синдикатів” показано, що синдикати не мали підтримки широкого загалу населення. Як представники найрозвинутішого капіталістичного господарства вони викликали недовіру, антипатію, а часто й ненависть громадськості, яка сприймала їх як здирників, що наживаються на чужій праці й обирають споживачів. Таке ставлення спричинювали антивласницький менталітет більшості населення, традиційна недовіра до купця, а також розповсюджені, особливо серед інтелігенції, народницькі й соціалістичні ідеї. Виховане в антисиндикатському дусі суспільство не бачило нічого позитивного в діяльності монополій, чим ускладнювало їх поширення.

Відверто ворожим було ставлення до синдикатів з боку представників аграрного капіталу, насамперед поміщиків. Центрами спротиву діяльності синдикатів були земства, що створювали власні торгові мережі на протиположний синдикатським з метою максимального зниження цін. Загалом же конфлікт аграріїв і промисловості був викликаний становищем останньої як галузі, що користувалася особливою охороною держави внаслідок існування заборонних мит. Сільське господарство небезпідставно вбачало саме в цьому причину його скрутного становища. Крім того, економічно сильний промисловий капітал міг скласти йому суттєву конкуренцію й у політичному впливові. Усе назване призводило до постійного протистояння всередині великого капіталу в Російській імперії.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження.

1. Огляд історіографії щодо створення й розвитку синдикатів засвідчує, що питання монополізації промисловості Російської імперії достатньо повно висвітлено в історичній літературі. За хронологічно-тематичним принципом виділено три групи праць: імперського, радянського та сучасного періодів. Роботи імперської доби заклали фундамент для вивчення проблеми, хоча часто в них відсутній історичний аналіз, а джерельна база є слабкою. Протягом радянського періоду у вивченні історії промислових монополій виділено три етапи: від їх розгляду як прояву напівколоніального характеру економіки імперії (1920 – середина 1950-х рр.), накопичення фактичного матеріалу та вивчення в межах історії імперіалізму

(середина 1950-х – початок 1970-х рр.) до встановлення панівної тези про надзвичайно високий рівень монополізації, що свідчив про вичерпаність капіталізму в Російській імперії (1970–1980-ті рр.). У цей час до наукового обігу було введено значний масив історичних джерел і започатковано власне історичне вивчення питання. Сучасні українські й зарубіжні історики зачіпають проблему монополізації лише як складову частину досліджень різних аспектів історії пізньої Російської імперії. Загалом, незважаючи на наявність широкого кола історичних робіт, синдикати як форма монополістичних об'єднань у Російській імперії не стали предметом окремого вивчення

Джерельну базу роботи становлять різні за характером опубліковані та архівні матеріали, серед яких умовно виділено кілька груп: 1) нормативно-правові документи; 2) діловодна документація; 3) періодичні видання; 3) статистичні й довідкові видання; 4) мемуари та спогади сучасників. Аналіз комплексу архівних матеріалів продемонстрував, що основний масив матеріалів діловодства синдикатів не зберігся до нашого часу, що зумовлено як особливостями їхньої діяльності, так і об'єктивними умовами історичного розвитку регіонів, де вони діяли. У цих умовах особливу джерелознавчу цінність мають відомості, що їх містять галузеві та загальні періодичні видання, а також інші групи джерел.

Теоретична й методологічна основа дисертації ґрунтується на комбінації підходів, принципів і методів усебічного системного пізнання історичних подій, фактів та явищ. Поєднання принципів науковості, історизму та об'єктивності із загальнонауковими та спеціально-історичними (історико-генетичним, історико-порівняльним, проблемно-хронологічним) методами пізнання на основі комплексного та системного підходів дозволили розкрити тему дослідження.

2. Модернізація Російської імперії в останній чверті XIX – на початку XX ст. мала поверховий характер, зумовлений намаганням влади прискорити соціально-економічну трансформацію імперії без глибинних перетворень політичного складника. Основою політики держави щодо промисловості з кінця XIX ст. був крайній протекціонізм, який проявлявся насамперед у встановленні заборонних мит для захисту промисловості від іноземної конкуренції, що стало однією з основних передумов створення монополій. У цей же час посилювалися тенденції до концентрації та централізації виробництва й капіталу, що яскраво проявлялися в галузях важкої промисловості й призводили до такого зменшення кількості учасників ринку, яке дозволяло замість ведення конкурентної боротьби укладати між собою угоди щодо спільного регулювання цін. Реакцією на економічну кризу 1900–1903 рр. було масове створення картелів і синдикатів, значний вплив у яких мали представники іноземного капіталу. Загалом іноземні інвестиції, ставши основою розбудови промисловості наприкінці XIX ст., виявилися фактором, що пришвидшив утворення монополій у Російській імперії, передаючи досвід сучасних форм організації промисловості. Визначальний вплив у цьому процесі відігравали також іноземні, а пізніше й місцеві банки. Тож в імперії Романових ринкові механізми створення монополій посилювалися самими умовами її існування, унаслідок чого монополістичні тенденції виникають тут фактично з початком капіталістичної модернізації.

3. Монополізація промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалася в кілька етапів. Протягом початкового етапу (1880–1890-ті рр.) діяла низка картелів і кілька синдикатів. Значного поширення вони не набули, виявилися нетривалими й більшістю розпалися з початком економічної кризи. Другий етап охоплює період кризи та депресії (1900–1908 рр.), коли в промисловості масово засновують монополії різних форм, переважно картелі й синдикати. Цей процес охопив передусім важку промисловість, тоді як об'єднання в легкій і харчовій промисловості були нечисленними. У 1908–1914 рр. монополістичні угоди у формі картелів і синдикатів заснують рідше, що характерно для періоду промислового піднесення. Крім того, простежуємо тенденцію до створення трестів і концернів. Протягом Першої світової війни виділено два етапи – посилення впливу монополій, які працювали з воєнними замовленнями з поступовим посиленням втручання держави в їхні справи, створення трестів і концернів (1914–1917 рр.) та період пристосування монополістичних союзів до нових умов, викликаних Лютневою революцією (1917–1918 рр.). Загалом установлено, що переважна кількість відомих монополій Російської імперії представлена картелями, у край слабок були представлені трести й концерни. Найстійкішою ж формою монополій виявилися синдикати, які стали тут основою монополістичного капіталізму.

4. Синдикати були посередниками між підприємствами та покупцями. Оскільки діяльність монополістичних союзів не було врегульовано законодавчо, їх намагалися легалізувати за допомогою дозволених форм об'єднань. Спроби функціонування під виглядом представницьких організацій і торгових агентств не давали продажній конторі як основі синдикату статусу юридичної особи, тому найпоширенішою формою його легалізації стає торговельне акціонерне товариство. Умови, на яких підприємства об'єднувались у синдикат, регламентувала система контрагентських договорів. Угода закріплювала також принципи управління союзом, який очолювала рада чи правління, а також один або кілька управляючих (директорів). Протягом передвоєнного піднесення існуючі синдикати реформували систему управління шляхом передачі повноважень від ради до директорів для пристосування до роботи в умовах нової кон'юнктури.

Досліджено структуру синдикату, центром якої була продажна контора. Великі союзи склалися з системи контор, центральна з яких мала торговий і комерційний відділи, що відповідали за розподіл і облік замовлень. Загалом утворення синдикатів дозволило підприємцям значно скоротити витрати на торгове посередництво, послабити вплив комісіонерів, частина з яких була змушена співпрацювати з синдикатами.

Щодо розміщення, то синдикати в Російській імперії поділялися на місцеві та загальнодержавні. Перші утворювалися й мали вплив в певному регіоні, другі об'єднували найважливіші підприємства галузі в межах усієї країни. Переважного поширення набули регіональні монополістичні союзи, частина яких з часом переросла в загальнодержавні. Натомість у міжнародних монополістичних об'єднаннях імперія практично не була представлена через її слабку конкурентоздатність на зовнішніх ринках.

5. У середині країни синдикати мали помітний вплив, оскільки їхня діяльність була спрямована як усередину – на власних контрагентів, так і назовні –

на конкурентів і покупців. Першочерговим завданням було залучення до угоди нових та запобігання виходу з неї діючих учасників, що зумовлювало жорсткий контроль за діяльністю учасників союзу. При цьому численні порушення угоди та конфлікти між їх учасниками були звичайним явищем, оскільки синдикатська форма не ліквідувала особливості умов виробництва, а тому залишала місце конкуренції. Щодо боротьби з аутсайдерами, то тут використовували різноманітні методи, що мали послабити їхній вплив та спонукати до об'єднання: від сплати компенсацій за призупинення виробництва, політики „бойових цін” та демпінгу до прямого тиску, бойкоту тощо. Одним з найважливіших напрямків діяльності синдикатів було встановлення й регулювання ними ринкових цін. Підкреслено, що процес ціноутворення регулювало кілька чинників, які не завжди залежали від політики монополій. Оскільки саме вплив на рівень цін та отримання прибутку зумовлювали набуття союзом монопольної влади на ринку, зрозуміло, що напередодні та протягом Першої світової війни такі синдикати, як „Продвугілля” та „Покрівля”, такого становища на ринку не посідали, тоді як „Продамет” був дійсно впливовим монополістом.

6. Політика держави щодо промислових монополій, зокрема синдикатів, вирізнялася значною непослідовністю, змінюючись залежно від того, які конкретні завдання стояли перед урядом у той чи той час. Часто збігаючись з прагненнями монополістичного капіталу, курс влади не був прямим вираженням його потреб. У тих випадках, коли синдикати отримували підтримку уряду, йшлося лише про збіг інтересів держави та промислового капіталу. Загалом же влада залишалася провідником поміщицько-дворянських інтересів, використовуючи розвиток промисловості як засіб задля цього заступництва.

Разом з тим, синдикати діяли за умов негативного, а часом і ворожого ставлення до них з боку суспільства, що було викликано традиційним небажанням приймати нові форми господарювання. Їх розглядали виключно як такі, що наживаються на чужій праці та оббирають споживачів. Таке ставлення було спричинене менталітетом більшості населення та розповсюдженням народницьких і соціалістичних ідей. Саме тому суспільство не бачило жодних позитивних аспектів монополій, чим ускладнювало їхній розвиток. Підкреслено негативно ставилися до синдикатів представники поміщицтва, які в умовах митного протекціонізму вбачали в заступництві промисловості причину скрутного становища їхньої галузі. Усе це зумовлювало гостре протистояння різних гілок великого капіталу в Російській імперії, що ослаблювало її позиції.

Узагальнення результатів дослідження щодо створення й розвитку синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчило, що, незважаючи на помітний вплив на промисловість, вони не отримали визначального впливу на економіку імперії. Кількість їх була незначною, вони охоплювали тільки окремі галузі переважно важкої промисловості, де не завжди посідали монопольне становище. Загалом синдикати, які були змушені поєднувати передові риси тогочасного капіталізму з феодалістичними реаліями ділової повсякденності, слугують яскравою ілюстрацією протиріч модернізації Російської імперії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Статті у фахових виданнях України

1. Забудкова О. А. Роль синдикату „Продвугілля” в кризі паливної промисловості Російської імперії напередодні Першої світової війни. *Бахмут. шлях*. 2012. № 3 – 4. С. 107 – 113.
2. Забудкова О. А. Об’єднання цукрозаводчиків 70–80-х рр. ХІХ ст. як передумова монополізації цукрової галузі. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (історичні науки)*. 2013. № 1. Ч. 1. С. 91–97.
3. Забудкова О. А. Протистояння промислових синдикатів і земств у Російській імперії на початку ХХ століття. *Гуманіт. журн.* 2013. № 1–2. С. 157–164.
4. Забудкова О. А. Трест в металургійній промисловості Російської імперії в 1908 р.: позиція суспільства та уряду. *Культура народів Причорномор’я*. 2013. № 260. С. 54–57.
5. Забудкова О. А. Документи з історії промислових синдикатів початку ХХ ст. у фондах Державного архіву Луганської області. *Схід*. 2014. № 3. С. 28–33. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus International та Google scholar).
6. Забудкова О. А. Монополістичні тенденції в соляній промисловості Криму та Донбасу в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Нар. творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 88 – 93.
7. Забудкова О. А. Синдикати у важкій промисловості Російської імперії напередодні та після революції 1917 рр. *Гілея*. 2018. Вип. 131. С. 153–156. (Видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus International та Google scholar).

Статті в зарубіжних виданнях

8. Забудкова О. А. Деятельность промышленных синдикатов в Российской империи : эволюция взглядов правительства. *Молодой ученый*. 2014. № 8. Ч. 7. С. 706–711. (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Google scholar).

Матеріали конференцій

9. Забудкова О. А. Деякі аспекти вітчизняної історіографії про монополізацію цукрової галузі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Сучасна Наука ХХІ століття : матеріали восьмої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (14–16 черв. 2012 р.)*. Ч. 2. К., 2012. С. 19–23.
10. Забудкова О. А. Розвиток монополістичного капіталізму в Російській імперії : до постановки питання. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7 – 8 жовт. 2012 р.)*. Ч. II. Д. : Свідлер, 2012. С. 135–137.
11. Забудкова О. А. Міжнародний рейковий синдикат і металургія Донецького басейну напередодні Першої світової війни. *Дні науки історичного факультету : матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених (Київ, 25 квіт. 2013)*. Вип. VI : у 8 ч. Ч. 1. К., 2013. С. 20–21.
12. Забудкова О. А. Правове становище монополістичних об’єднань промисловості в Російській імперії. *Освіта і наука в Україні : матеріали всеукр.*

наук. конф. (Дніпропетровськ, 21–22 черв. 2013 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2013. С. 100–102.

13. Забудкова О. А. Місце промисловості українських губерній у системі монополістичного капіталу Російської імперії. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 1–2 листоп. 2013 р.). О. : ГО „Причорноморський центр досліджень проблем суспільства”, 2013. С. 9–14.

14. Забудкова О. А. Синдикати „Продпаровоз” та „Продвагон” у 1917–1918 рр. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 4–5 груд. 2015 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2016. С. 141–143.

15. Забудкова О. А. Політика уряду Російської імперії стосовно синдикатів протягом Першої світової війни. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпро, 28 – 29 жовт. 2016 р.). Ч. II. Д. : Роял Принт, 2016. С. 183–185.

16. Забудкова О. А. Роль „Комітету з розподілу замовлень на рейки, рухомий склад та інші залізничні приладдя” у системі монополістичного капіталу Російської імперії. *Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 3–4 листоп. 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 17–20.

АНОТАЦІЯ

Забудкова О. А. Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” МОН України. – Старобільськ, 2018.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню процесу створення та діяльності синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У межах дослідження встановлено, що економічні умови Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. сприяли монополізації промисловості, найстійкішою формою якої тут стали синдикати. Вивчено їхню структуру, проаналізовано контрагентські договори найбільших союзів, які забезпечували їхню діяльність, спрямовану на концентрацію збуту в руках спільної продажної контори. Розглянуто основні напрямки діяльності синдикатів – збереження чинних угод, боротьба з конкурентами та отримання максимальних прибутків від споживачів. Установлено, що урядова політика щодо синдикатів вирізнялася непослідовністю, однак враховувала передусім інтереси держави. Українським негативним було ставлення до синдикатів широких верств населення.

Ключові слова: синдикат, монополізація, промисловість, Російська імперія, економіка, господарство, влада, суспільство.

АННОТАЦИЯ

Забудкова О. А. Создание и развитие синдикатов в промышленности Российской империи в конце XIX – начале XX в. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Государственное учреждение „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко” МОН Украины. – Старобельск, 2018.

Диссертация посвящена комплексному изучению процесса создания и деятельности синдикатов в промышленности Российской империи в конце XIX – начале XX в.

В рамках исследования установлено, что экономические условия Российской империи конца XIX – начала XX вв. способствовали монополизации промышленности, наиболее устойчивой формой которой здесь стали синдикаты. Изучена их структура, проанализированы контрагентские договоры крупнейших союзов, обеспечивающие их деятельность, направленную на концентрацию сбыта в руках общей продажной конторы. Рассмотрены основные направления деятельности синдикатов – сохранение действующих соглашений, борьба с конкурентами и получение максимальных прибылей от потребителей. Установлено, что правительственная политика в отношении синдикатов отличалась непоследовательностью, однако в первую очередь учитывала интересы государства. Крайне негативным было отношение к синдикатам широких слоев населения.

Ключевые слова: синдикат, монополизация, промышленность, Российская империя, экономика, хозяйство, власть, общество.

SUMMARY

O. A. Zabudkova. Establishment and development of syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. – Qualifying scientific paper. Manuscript copyright.

Thesis for the scientific degree of candidate of historical sciences (for the Ph.D.), specialty 07.00.02 – World History. – State Institution „Luhansk Taras Shevchenko National University". – Starobilsk, 2018.

This thesis is dedicated to the comprehensive study of establishment and operation of the syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

It is found that despite there are many scientific works related to the industrial history of the Russian Empire the syndicates were not studied separately as a specific form of monopoly. At the same time, the syndicates were the most sustainable monopolistic unions that have adapted to the realia of the economic life of the Empire in the best way.

Within the study, the preconditions and main stages of establishment and operation of syndicates are analyzed, their organizational structure and main activities are studied. In addition, on the basis of the numerous literature sources, we traced back changes in the governmental policy of the Russian Empire related to the monopolization of the industry, as well as we studied the attitude of the general public to it.

It is revealed that economic conditions at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century contributed to the monopolization of the industry. Under the conditions of the protection of the domestic market by means of high duties, state support of industrial enterprises, attraction of foreign investments, growth of the concentration of production and capital, the first monopolies have already appeared in the form of cartels by the end of the 19 century. Due to the economic crisis of 1900-1903, this process has accelerated and syndicates have become the main form of monopolies. Before and during the First World War, there was also a growing trend of establishing the trusts in the industry, but the syndicates remained the strongest monopolies.

The organizational structure of the syndicate is studied, counteragent contracts of the largest unions of this form are analyzed. We established that a form of trading company was chosen for the sake of legal activity in the conditions of the actual prohibition of such unions by the legislation of the Russian Empire. The internal structure of a syndicate ensured its effective activities aimed at the concentration of sales in the hands of a joint sales office.

We analyze the main directions of activity of the syndicates: preservation and strengthening of existing contracts, struggle with competitors and reception of the maximum profits for counteragents from consumers. It is concluded that the establishment and operation of syndicates did not lead to the elimination of competition either in the industry or within the unions.

During the study, it was established that the governmental policy on monopolies was inconsistent. Primarily, such policy took into account the interests of the state, not the manufacturers. The general public's attitude towards syndicates was extremely negative. In particular, on the eve of the First World War, a number of anti-syndicate campaigns were conducted by the zemstvos (county councils).

The insignificant influence of the syndicates on the economy of the country, their limited number, the prevalence in the sectors of heavy industry are highlighted. We come to the conclusion that the modernization processes in the Russian Empire were inconsistent and limited, that was demonstrated there by the weakness of monopoly capital. The further gathering of facts to contribute to the history of known syndicates and discovering new monopolistic agreements, the study of the impact of such agreements on agriculture and trade, syndicates' interactions with foreign and international monopolies are the promising directions for the study of the topic.

Key words: syndicate, monopolization, industry, Russian Empire, economy, enterprise, power, society.